

УДК 355.1:159.9

DOI: 10.31732/2663-2209-2025-77-450-462

БОЄДАТНІСТЬ УЧАСНИКА БОЙОВИХ ДІЙ ТА ЧИННИКИ ЇЇ ФОРМУВАННЯ

Тетяна Малкова

Д.психол.н., професор кафедри психології, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, Україна, e-mail:tetyanam@krok.edu.ua, ORCID:https://orcid.org/0000-0003-2481-7747

COMBAT CAPABILITY OF A COMBATANT AND FACTORS OF ITS FORMATION

Tetiana Malkova

Doctor of Science (Psychology), Professor of the Department of Psychology, University of Economics and Law 'KROK', Kyiv, Ukraine, e-mail: tetyanam@krok.edu.ua, ORCID:https://orcid.org/0000-0003-2481-7747

Анотація. Гіпотеза дослідження полягала в припущенні про те, що боєдатність бійця залежить від його психологічного стану, який зумовлюється багатьма чинниками. Ці чинники ми назвали складовими боєдатності. Боєдатність військовослужбовців впливає на ефективність воєнних операцій. Центральною фігурою у війні залишається людина. Природа людини, як свідчать пам'ятки культури різних епох, є незмінною протягом багатьох тисячоліть. Це уможливує використання результатів досліджень попередніх війн, особливо в сучасних умовах нестачі наукової інформації про самопочуття військовослужбовців на лінії фронту, їхні переживання, думки, ставлення до війни, вплив екстремальної ситуації контактного бою на психіку бійця.

Завданням дослідження було вивчення чинників формування складових боєдатності. Зрозуміло, що якість функціонування армії як цілісної системи є передумовою формування боєдатності бійців. Від неї залежить рівень задоволення основних потреб військовослужбовців з огляду на забезпечення умов їх фізичного існування, управлінське та ресурсне забезпечення наступальних та оборонних операцій, морально-психологічний клімат у підрозділах. Нами були виокремлені та досліджувалися такі складові боєдатності як соціально-психологічна, мотиваційна, психофізіологічна, психолого-психіатрична. Дослідження мало теоретичний характер і передбачало узагальнення даних, отриманих різними дослідниками в різні історичні періоди та свідчень кваліфікованих експертів та учасників військових дій, наявних «у всесвітній павутині».

В основу дослідження були покладені праці британського військового історика Р. Холмса (Holmes, Richard. 1985; 2011). В результаті дослідження були зроблені висновки щодо шляхів формування боєдатності. Підкреслена необхідність зміцнення малих груп як базових одиниць армії та обґрунтована необхідність ротації.

Ключові слова: боєдатність, мотивація, група, поле битви, межі психологічної витривалості.

Формул: 0; **рис.** 0, **табл.:** 0, **бібл.** 4

Abstract. The hypothesis of the study was to assume that a soldier's combat capability depends on his psychological state, which is determined by many factors. We called these factors combat capability components. The combat capability of military personnel affects the effectiveness of military operations. Human beings remain the central figure in war. Human nature, as evidenced by cultural monuments of different eras, has been unchanged for many millennia. This makes it possible to use the results of studies of previous wars, especially in the current situation of a lack of scientific information about the well-being of servicemen on the front line, their experiences, thoughts, attitudes towards war, and the impact of an extreme situation of contact combat on the psyche of a soldier.

The objective of the study was to examine the factors of formation of combat capability components. It is clear that the quality of the army's functioning as an integral system is a prerequisite for the formation of combat capability. It determines the level of satisfaction of the basic needs of servicemen in terms of ensuring the conditions of their physical existence, management and resource support for offensive and defensive operations, and the moral and psychological climate in units. We have identified and studied such components of combat capability as socio-psychological, motivational, psychophysiological, psychological and psychiatric. The study was theoretical in nature and involved the generalisation of data obtained by different researchers in different historical periods and testimonies of qualified experts and participants in military operations available on the World Wide Web.

The study was based on the works of the British military historian R. Holmes (Holmes, Richard. 1985; 2011). As a result of the study, conclusions were drawn on the ways to build combat capability. The need to strengthen small groups as basic units of the army is emphasised and the need for rotation is substantiated.

Keywords: combat capability, motivation, group, battlefield, limits of psychological endurance.

Formulas: 0, **fig.:** 0, **tabl.:** 0, **bibl.:** 4

Постановка проблеми. Попри те, що існує думка про докорінну відмінність сучасних війн від війн попередніх історичних етапів, зокрема, через наявність нових видів зброї, нових засобів інформаційного забезпечення військових дій, є всі підстави вважати, що головним засобом війни є Людина (у британській военній доктрині є поняття «the moral component of fighting power» – моральна складова бойової міці). Психофізіологічна організація людини виду *homo sapiens* залишається незмінною на протязі усіх війн, які велися принаймні впродовж останніх двох тисяч років.

Можливо, у майбутньому вирішальну роль у війнах гратимуть саме технічні засоби ведення війни, але наразі ані супутниковий зв'язок, ані танки чи літаки або новітня вогнепальна зброя не гарантують перемогу. Провідну роль продовжує грати так званий «людський чинник». Без вивчення психологічного стану та переживань військових на фронті неможливо зрозуміти, що таке війна.

Згідно з гіпотезою нашого дослідження, психологічний стан військових, що беруть участь у воєнних діях, впливає на ефективність їхніх дій. Ми не маємо зараз точних наукових даних щодо того, що відбувається у психіці учасників війни на всіх її етапах. Але ми маємо дані, які стосуються багатьох попередніх війн, а також прямі свідчення учасників бойових дій в інтернеті. Це дозволяє провести паралель між війнами, які велися у минулому, зокрема, у ХХ столітті, та війною, яка розпочалася з повномасштабного вторгнення Росії на територію України 24 лютого 2022 року.

Зважаючи на недостатність сучасних досліджень війни, ми прагнули провести власне дослідження основних, на наш погляд, чинників або складових боєздатності шляхом узагальнення літературних даних, міркувань фахівців-експертів та свідчень військових, які перебувають на фронті і діляться своїми особистими враженнями.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Військовий конфлікт, спричинений вторгненням Росії на територію України у лютому 2022 року, характеризується, по-перше, неочікуваними, іноді карколомними змінами в його перебігу; по-друге, нестачею інформації щодо різних аспектів його протікання. Ці особливості утруднюють проведення наукових досліджень. Багато даних не оприлюднено через необхідність збереження військової таємниці.

Війни з давніх часів супроводжують розвиток людства. Предметом нашої уваги стали дослідження видатного британського історика війн Holmes R., які виконані на стику історії, психології, психофізіології, психіатрії та інших наук. Holmes розглядає людину як цілісність. Можливо, у далекому (чи недалекому) майбутньому характер війн зміниться. Але картина війни, намальована Holmes як вченим (і поетом), залишиться актуальною, допоки епізоди війни включатимуть прямі зіткнення противників на лінії вогню. Дослідження Holmes (1985, 2011) лягли в основу нашої концепції боєздатності.

Формулювання цілей статті. Оскільки військовий конфлікт між Росією та Україною має багато спільних рис з Першою та Другою світовими війнами (таке саме сидіння в окопах та бліндажах, величезне значення піхоти та артилерії, стрілкові бої, перебування під шквальним вогнем противника на межі зіткнень), основною ціллю нашого дослідження було виділення «реперних» (опорних) точок дослідження боєздатності військовослужбовця та формулювання деяких пропозицій щодо оптимізації психологічного стану бійців в умовах ведення воєнних дій.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Соціально-психологічна складова боєздатності. Рутинна повсякденного життя всередині підрозділу має неоціненне значення у створенні здорового морального та корпоративного духу. Тому дуже

важливою є робота всіх служб (постачання продуктів харчування, медикаментів, боєприпасів; вчасна виплата зарплат і чіткий графік відпусток, організація навчання призовників тощо), бо вона свідчить про ефективність організації армії. Прикладом такої вдалої організації може бути робота пошти в Англії під час Першої світової війни: рідко бувало так, щоб лист йшов з Англії на Західний фронт довше, ніж чотири дні, хоча на конверті дозволялося зазначати тільки ім'я адресата і полк.

Edward Shils & Morris Janowitz (Holmes, 1985) на основі своїх досліджень дійшли висновку, що згуртованість німецької армії в роки Другої світової війни найменшою мірою підтримувалася вірою в націонал-соціалістичні ідеї, опір німецького солдата був зумовлений стабільним задоволенням його базових потреб, які забезпечувалися соціальною організацією армії. Існує думка, що провал американців у В'єтнамі впливав не з ідеологічної слабкості, а був переважно військовим, тобто зумовленим управлінськими чинниками. («Яйця по 17», браковані боєприпаси, неякісне харчування тощо – все має своє значення).

Особливо важливе значення має організація медичної допомоги – як на полі бою, так і згодом. Солдату важливо знати, що в разі поранення про нього добре подбають. Досвід ізраїльтян у Лівані (1982 рік) підтвердив, що 60 годин навчання з надання першої медичної допомоги на полі бою (базова підготовка займала 12 тижнів) приводить до значного зменшення захворюваності та смертності від бойових травм. Є дані, що під час Другої світової війни ветерани найбільше боялися отримати поранення в живіт, очі, голову (мозок) і особливо – в область геніталій. В інтернеті є інтерв'ю одного 24-річного українського медика, який втік, у якому він говорить про вкрай низьку підготовку медиків, яка проводиться в стислі терміни і з невмотивованими людьми.

На фронті солдати ризикують загинути не тільки в бою, а й від різних нещасних випадків: хвороб (дизентерії,

діареї тощо), пригод на транспорті, авіакатастроф, від передозування важких наркотиків, бруду, бактерій і вірусів, які разносять щури, комарі та мухи, падінь, обвалів бункера, нападів тварин (як, наприклад, тигрів у В'єтнамі), від так званого «дружнього вогню». Зношені стволи, несправні запобіжники, неправильні розрахунки положення гармати, неточні орієнтири, непридатні снаряди, несподівані атаки дронами – все це відіграє свою роль.

Крім того, буває, що солдати знаходять собі небезпечні заняття під час перепочинку. Так, під час Другої світової війни військовослужбовці розважалися, граючи в смертельні ігри. Американці грали в «ковбоя» – хто швидше вихопить револьвер і вистрілить із кобури з низькою посадкою («від стегна»), а російські офіцери грали в «зозулю». Гравці стояли біля стін темної кімнати із зарядженими пістолетами. Кожен по черзі кричав «ку-ку», а інші стріляли туди, звідки, на їхню думку, долинав звук (Holmes, 1985).

Судячи з повідомлень з інтернету, на лінії вогню наразі існують такі гігієнічні проблеми, як підтримання чистоти тіла та одягу (немає даних, як їх вирішують на місцях), а також труднощі з організацією природних фізичних відправлень (мається на увазі сечовивипускання та випорожнення кишкового). Так, якщо під час Першої світової війни основною проблемою була відсутність приватності, що, на думку Holmes (1985), позбавляло людину почуття власної гідності (як от групові дефекації), то в нинішніх умовах випорожнення сечового міхура в умовах перебування в окопах пов'язано з ризиком для життя (дрони відслідковують усі переміщення людини).

Мотиваційна складова боєздатності. В умовах ведення війни однією з важливих особливостей мотивації учасника бойових дій є, на нашу думку, якщо не схвалення, то, принаймні, згода з основними засадничими принципами існування того суспільства, членом якого він являється (і, відповідно, відторгнення

або неповага до засад існування суспільства противника).

В цілому чим менше учасник бойових дій відданий курсу, яким прямує його країна, тим більше він буде ухилятися від участі у війні, як активно (наприклад, через самовільне залишення військової частини), так і пасивно (уникнення постановки на військовий облік).

Що стосується громадян інших держав, які воюють на тій або іншій стороні, то вони вмотивовані уявленнями про професійну військову честь та гідність. За приклад може правити Французський іноземний легіон, бійці якого присягають Легіону, а не Франції. Навіть якщо легіонери з тих чи інших причин опиняються «по різні сторони барикад», вони чесно б'ються з людьми, з якими колись товаришували, бо професійні зобов'язання, професійна етика для них найважливіші. Так, під час Другої світової війни німці продовжували воювати навіть тоді, коли було зрозуміло, що війну програно. Як зазначив один англійський військовослужбовець, німці воювали через те, що були професійними солдатами, яким був і цей військовослужбовець.

Людина може приймати участь у воєнних діях не з ідейних, а з особистих або фінансових міркувань. Згідно з дослідженням D. M. Mantell (Holmes, 1985), американські добровольці, які служили у В'єтнамі, практично не приховували, що розглядають себе як найманих вбивць. Мабуть, «ідеологія» найманців – професіоналізм.

Для ведення військових дій головне, щоб люди згуртувалися і були готові битися, незалежно від їхніх думок про правоту або неправоту справи. Головним чинником такої згуртованості є група, а точніше, ті зв'язки між людьми, які є у групі. Як зауважує блогер С. Любарський, коли формуються підрозділи, то там є і добровольці, і люди, які потрапили туди поза їхнім бажанням. «І що, – запитує він, – вони що, не будуть виносити пораненого з поля бою? І сам собі відповідає: будуть, нікуди не подінуться».

Згуртовані військові групи компенсують можливе нерозуміння або неприйняття солдатами курсу уряду чи країни загалом. Для оцінки цього курсу необхідний певний рівень освіти і наявність абстрактного мислення. У поточній війні, як і в попередніх війнах, перевагу віддають не дуже освіченим рекрутам із сільської місцевості, а не міським. Holmes (1985) наводить думки різних командирів про те, що сільські призовники кращі за міських, тому що їхнє колишнє життя з його труднощами не надто відрізняється від життя в армії. Кожна людина має свою межу витривалості або міцності, свою «точку надлому», і міські «ламаються» першими. У них частіше виникає конфлікт між цінностями, прищепленими в процесі виховання, згідно з якими агресія, пов'язана з позбавленням життя, є неприйнятною і забороненою, і необхідністю вбивати. Це може призвести до різних порушень психіки. За даними S. L. A. Marshall (Holmes, 1985), в середньому тільки приблизно 15% американських піхотинців стріляли під час військових дій у Другій світовій війні.

Деякі автори вважають, що поняття про солдатську честь було однією з головних причин, що пояснювали, чому німецька армія билася у все більш безнадійній ситуації 1944-45 років. Бойовий дух німецької дивізії «Тотенкопф» як у перемогах, так і в поразках, пояснюється взаємопов'язаними чинниками: новобранців СС привчали до беззаперечної покори не тільки ідейною спадщиною довоєнної системи концтаборів, а й авторитарним стилем керівництва, що його демонстрували старші офіцери дивізії, і стимулюванням ненависті та презирства до ворога (слов'яни – серед інших – вважалися Untermenschen, недолюдьми. А деякі американські військові під час війни у В'єтнамі (1965-1973) керувалися так званим «правилом чучмека», згідно з яким убивство в'єтнамського мирного жителя вбивством не вважалося (Holmes, 1985).

Низький рівень згуртованості сприяє руйнуванню мотиваційної складової бойового духу. І навпаки, чим вищою є бойова злагожденість, тим сильнішими є тяжіння до групи і мотивація бійців. В обох світових війнах чоловіки нерідко дезертирували зі шпиталів, щоб повернутися у свої частини (те саме, за деякими даними, спостерігається в ЗСУ – важко судити про те, наскільки часто). Мотивувальне значення мають історія, традиції, символіка групи. Почуття приналежності до неї не обмежується тими, хто живий. Солдат може змиритися з власною смертю, знаючи, що його підрозділ житиме як певна духовна сутність. Ідеали групи, що склалася, належать поколінням, що змінюють одне одного, група безсмертна, а люди, що її складають, – ні. Особливо помітна роль таких традицій в Англії.

Виникнення духу колективізму або «командного духу» не гарантує якості військової діяльності, оскільки завжди існує ймовірність конфлікту військових норм із цілями організації, частиною якої ця група є. За радянських часів контроль за тим, щоб цілі групи не розходилися з цілями організації, покладався на замполітів. Якщо конфлікти в групі виникають через особливості поведінки командира, який має бути прикладом для підлеглих, то можливі такі прояви непокори, як *fragging* (навмисне вбивство, замасковане під випадкове або скоєне за обставин, які не дають змоги встановити винуватця) і *fodding* (саботаж, штучне створення перешкод для вчинення певних дій, що також може призвести до смерті).

Загалом військові не люблять, коли командири перестрибують через певні сходинки військової кар'єри, оскільки армія вимагає дисципліни та дотримання певних правил, зокрема під час присвоєння звань та отримання нагород (щоправда, як влучно помітив Holmes (1985), тільки нагороджений точно знає ціну своєї нагороди). Щодо такого мотиву як «захист своєї власності», за допомогою якого один відомий український політолог спробував

пояснити самовідданість англійських аристократів, посилаючись на непропорційно високий показник втрат серед них порівняно з іншими категоріями військовослужбовців, то тут він абсолютно неправий. «Кодекс честі» англійської аристократії наказував їм бути хоробрими і самовідданими. Дійсно, в обох світових війнах втрати офіцерів британської армії були пропорційно більшими, ніж втрати тих, ким вони командували (Holmes, 1985; Holmes, 2011). Вражає сцена, описана Holmes R., коли група аристократів, що розмовляють між собою, потрапляє під шквальний вогонь супротивника, співрозмовники падають один за одним, але ніхто не намагається сховатися, тому що втеча – це ганьба для джентльмена. (Як тут не згадати слова з пісні Sting «Englishman in New York» («Англієць у Нью-Йорку»): «Confront your enemies, avoid them when you can, a gentleman will walk but never run» (справжній джентльмен піде, не поспішаючи, а не тікатиме, як боягуз). Солдати часто вважали, що їхній власний статус або норми полку вимагають від них додаткового ризику. Сержант морської піхоти у В'єтнамі відмовився сховатися, сказавши своєму командирі взводу: «Я сержант морської піхоти, сер, і я не збираюся повзти на череві». Генерал морської піхоти заявив, що окопуватися – це «не морська справа», що підштовхнуло одного журналіста жартома припустити, що корпус морської піхоти – найкращий інструмент, який коли-небудь вигадали для вбивства молодих американців. Самопожертва – це властивість не тільки лідерів, шеврони не дешевші, ніж погони, як висловився Holmes R.

Якщо мотивом участі у війні вважати бажання захистити від ворога свою власність, то навряд чи можна прирівняти обшарпану «хрущовку» до особняка в Конча-Заспі та в інших таких самих селищах. Виходить, що жителі цих селищ повинні йти на війну першими, оскільки у них власності більше. Відповідно, згідно з такою логікою, ті, чий будинок зруйнований, воювати взагалі не повинні.

До речі, непропорційно високий показник втрат серед офіцерського складу порівняно з втратами інших учасників воєнних дій був характерний не тільки для армії Великої Британії. Так, під час першої світової війни рівень втрат серед німецької піхоти загалом становив 13,9 %, а серед піхотних офіцерів – 75,5 %. Генерал-майор Chaim Herzog, обговорюючи порятунок ізраїльського гарнізону з невеликого посту під час війни 1973 року, зазначив, що рятувальну групу очолювали командир бригади, командир батальйону і командир артилерії бригади. «Можливо, це був дуже дорогий метод, – писав він, – але він свідчить про якість керівництва в ізраїльській армії та самопожертву офіцерів, які не просять інших увійти в небезпечну зону, в яку вони не готові увійти самі». Майже половину ізраїльських втрат у 1956 і 1967 роках становили офіцери (Holmes, 1985, p. 346-348).

У процесі ведення військових дій мотивація військових змінюється. Для солдата на передовій центром незабаром стає його мала група. У міру того, як війна триває, патріотизм (якщо він мав місце) поступається почуттю обов'язку і відповідальності. Мотивація в бою дуже відрізняється від мотивації раннього періоду війни. Як уже говорилося, людей змушує битися не так ідеологія, як ті зв'язки між людьми, які є в первинній групі як військовій одиниці.

Крім усього, зазначеного вище, мотивуюче значення має дисципліна – але не зовнішня, а внутрішня. Якщо зовнішня дисципліна – це влада небагатьох над багатьма, то внутрішня дисципліна ґрунтується на повазі, прив'язаності та розумінні того, що кожен має вносити свій вклад в загальну справу. Внутрішня дисципліна – це по суті самодисципліна, і для її виникнення потрібен час.

Психофізіологічна складова боєздатності: вік, недосипання та особливості харчування. Одним із чинників, що впливають на здатність людини переносити тяготи і позбавлення військової служби, є вік. Відомості про вік

військовослужбовців у доступній нам літературі подано уривчасто. Так, за даними Holmes, 80% жертв у Першій світової війні були чоловіки віком до 30-ти років. Середній вік військовослужбовців французького парашутного батальйону в Індо-Китаї в 1950 р. становив 20 років, а члени роти В 2 Para на Фолклендах були на рік молодшими (тобто їм було по 19 років). Robert Santos, командир стрілецького взводу 101-ї повітряно-десантної дивізії у В'єтнамі в 1967-68 роках, підрахував, що середній вік у його взводі був «близько дев'ятнадцяти років» (Holmes, 1985, p.197). «Найстарішому» було 28. (Не випадково в пісні В. Цоя є такі слова: «І дві тисячі літ війна, війна без достатніх причин; війна справа молодих – ліки проти зморшок»). Дані, що наведені нижче, стосуються, скоріш за все, фізично здорових молодих чоловіків.

За даними, наведеними Holmes (1985), адекватне функціонування військовослужбовця може підтримуватися лише 4-ма годинами сну на добу протягом кількох тижнів і 6-ма годинами під час більш тривалих операцій. Але навіть цих небагатьох годин сну багато солдатів позбавлені. Тривалі операції не просто змушують солдатів не спати. Відбувається збій у внутрішньому годиннику, що регулює фізіологічні функції. Пік активності у більшості людей припадає на час між 12.00 і 21.00, а період найменшої активності – між 3.00 і 6.00 ранку. Атаки, розпочаті на світанку або незадовго до світанку, дають атакуючому переваги. Але навіть якщо позбавлення сну не змушує солдата битися рано вранці, це може послабити його пильність, завдати шкоди його здатності мислити логічно, концентруватися і пам'ятати, і це може призвести до нехарактерних моделей поведінки, які варіюють від глибокого смутку до неприродного ентузіазму. Втрата сну є кумулятивною: людина, позбавлена сну протягом 48 годин, може відновитися лише після 12 годин нормального сну, і що більше вона не спала, то більше часу знадобиться для відновлення її

працездатності. Армійський науково-дослідний інститут поведінкових наук США виявив, що позбавлення сну впливає на одні завдання більше, ніж на інші. Після 48 безсонних годин реакція солдатів на інсценовані атаки значно погіршилася: більшість солдатів надмірно реагували і неправильно розуміли накази. Але найбільше погіршилася поведінка лідера, який віддавав накази без належної чіткості. Після 68 годин без сну досліджуваний бойовий підрозділ було визнано ненадійним. Лейтенант, який воював у Нормандії в 1944 році у складі 4-го загону, так описав вплив затяжних операцій на своїх товаришів: одна людина, коли я з нею розмовляв, відкинулася назад у своєму окопі та знепритомніла в мене на очах; інша, стоячи в своєму прорізаному щілиною окопі, засинала на ногах і повільно сповзала на коліна, скорчившись у кутку і тримаючи в руках солдатський казанок, з якого вона їла, коли знемога здолала її.

Виснаження має місце також через недостатність вільного часу. Як пише Holmes (1985), якщо чисельність окопів роти була невелика, а сторожових постів у її секторі було більше, ніж зазвичай, людина протягом 8-ми днів поспіль могла отримати не більш як одну годину на добу, вільну від служби, вдень або вночі.

Голод впливає на психічний стан людини майже так само, як втома. Голодна людина дуже чутлива до холоду, вона втрачає інтерес до того, що відбувається, аж до повної байдужості. Навіть якщо їжі достатньо, частота прийому їжі помітно впливає на її дієздатність. Згідно з дослідженням Watson P. (1980), чоловіки, які не снідали або пили тільки каву, значно гірше справлялися з розпізнаванням цілей порівняно з тими, хто снідав, навіть якщо сніданок був легким. Незвична або одноманітна їжа знижує бойовий дух, так само, як нестача вітамінів. Без 3000 калорій на день людина стає недієздатною. Перебої в постачанні їжі підривають бойовий дух, розмивають дисципліну і призводять до

того, що солдати стають вразливішими до хвороб.

Приготування і поїдання їжі має психологічне значення: крім релаксації воно згуртовує людей і підсилює групову ідентифікацію. Той факт, що людина робить щось звичне і приємне (наприклад, готується до спільного традиційного в Англії чаювання), діє заспокійливо. Їжа цінна для військовослужбовців ще й тому, що через стрес їхні метаболічні процеси прискорюються, і вони відчують голод і спрагу частіше, ніж у звичайному житті. Помічено, наприклад, що страх перед атакою конвертується в голод (Holmes, 1985).

Сигарети важливі майже так само, як їжа. Вони пригнічують апетит і звільняють від напруги. Деякі дослідники вважають, що включення сигарет у пайок буквально рятувало життя людей. Куріння без зупинки широко поширене на фронті, і 50 сигарет за 24 години не є чимось винятковим (це було показано, зокрема, в одному фільмі Бі-бі-сі про життя солдатів на лінії зіткнення, який не демонструвався в Україні).

Алкоголь, неприйнятний з медичного погляду, в екстремальних умовах може чинити певний позитивний вплив: допомагає заснути в разі перевтоми; робить нестерпні умови існування більш терпимими; сприяє згуртуванню групи; пом'якшує стрес у бою. Використання речовин, подібних до алкоголю, під час військових дій, має довгу історію, починаючи з вікінгів. Перед битвою вікінги вживали невелику кількість сушеного агарика (мухомора) і це робило їх безстрашними.

Є свідчення того, що в британській армії алкоголь дозволялося пити тільки в присутності офіцера і його в жодному разі не розглядали як бойовий допінг. Є свідчення і про те, що важливий внесок у бойовий дух англійців вносив ром. Його використовували, щоб допомогти солдатам витримати напругу битви. Якщо не було алкоголю, солдати готували всілякі саморобні суміші (що свідчить про те, як

сильно вони хотіли втратити здатність відчувати).

Психолого-психіатрична складова боєздатності. Війна – це екстремальна ситуація в житті людини, це життя на межі смерті. Особливо це стосується контактного бою. Уся різноманітна діяльність армії орієнтована, хоча й не прямо, на битву. Але бій – більш рідкісна подія, ніж прийнято думати. Війни взагалі можуть включати відносно малу частину солдатів ворогуючих армій. Розбіжності існують щодо питомої ваги битв у війнах. Велика кількість солдатів, навіть у воєнний час, зайняті повсякденними дрібницями військового життя, і велика кількість стресів, що впливають на них, випливають з армійського життя загалом. Але битви трапляються не часто. Навіть під час «наполеонівських війн» запеклі бої протягом двадцяти років зайняли, ймовірно, всього 200 днів (Holmes, 1985).

Світові війни не надто відрізнялися за цими показниками. Тону Ashworth стверджує, що впродовж Першої світової війни на значних ділянках Західного фронту діяло неофіційне перемир'я, а на всіх фронтах Другої світової війни були тривалі періоди, коли спорадичні обстріли зі стрілецької зброї, мінометні обстріли та патрулювання на низькому рівні були правилом, а бої – винятком. Ще до того, як розвиток технологій збільшив розмір «хвоста» армії (тилових служб) за рахунок «зубів» (частин на передовій), більша частина солдатів не брала участі в боях через те, що їхні обов'язки стосувалися управління тилом і постачання, або через те, що їхні підрозділи перебували не там, де велися бої. Під час Другої світової війни менше половини чоловіків у Європі могли бути призвані в армію в будь-який момент часу, тобто могли стати учасниками бою. Згідно із загальноприйнятим визначенням, реальні учасники битви – це ті, які перебувають у межах досяжності ворожих засобів ураження (Holmes, 1985).

Charles Moskos (Holmes, 1985) писав, що приблизно 70 відсотків чоловіків у В'єтнамі не можуть вважатися бойовими

солдатами, хіба що за найслабшим визначенням. Peter Bourne вважав, що тільки 14% американців у В'єтнамі були залучені до бою, інші тільки думали, що були. Битви відносно рідкісні, але люди схильні концентруватися на подіях битви, бо саме вони приковують увагу і запам'ятовуються (Holmes, 1985).

Мотивація в бою дуже відрізняється від мотивації раннього періоду війни. Ідеологія функціонує до бою, щоб змусити людину йти в бій; і після бою, блокуючи думки про можливість, як висловився Holmes (1985), «відходу з килима». У реальному бою солдати б'ються не за ідеали. Як пише Rudolf Binding, солдат завдає удару, щоб інший не завдав його; він тікає не тому, що не б'ється за неправе діло, він нападає не тому, що його діло справедливе; він тікає, бо слабкіший, він перемагає, бо сильніший... Ідеали йому не допомагають. На запитання «За що ми воюємо?» один із респондентів Другої світової війни відповів: «Запитайте будь-якого новобранця на лінії фронту. На лінії фронту ви воюєте за свою шкуру. Коли я завербувався в армію, я був патріотом до мозку кісток. Але хлопець, який перебуває в строю 60 днів, щохвилини наражається на небезпеку. Він бореться не за патріотизм. На лінії фронту немає патріотизму». Психіатр з Управління у справах ветеранів був упевнений, що ветерани в'єтнамської війни були схильні розглядати свій досвід радше як вправу у виживанні, ніж як захист національних цінностей (Holmes, 1985).

Бути хоробрими офіцерів спонукало бажання відповідати етиці джентльмена, класовим нормам вищих верств суспільства. Прості солдати, для яких важке поранення означало каліцтво, теж ризикували життям, будучи вірними солдатській честі або ж боячись презирства товаришів.

Слід сказати, що очікування бою переноситься важче, ніж сам бій. Деякі автори пишуть про «втечу на фронт», маючи на увазі прагнення солдатів припинити це болісне очікування на лінії вогню. Більшість солдатів, як було

встановлено в одному медичному дослідженні неврозів на війні, під час наближення до лінії вогню виявляють занепокоєння та страх, які виражаються в непосидючості, дратівливості, удаваному ентузіазмі або мовчанні та замкненості, а також у незвичному потовиділенні, діареї та частому сечовипусканні.

Страх в очікуванні битви діє сильніше, ніж страх під час битви. Існують страхи раціональні (часто це страх бути похованим живцем в обваленому окопі або бліндажі) та ірраціональні (один англійський кулеметник Першої світової війни сказав, що найбільше він боїться не снарядів, а шурів). Згідно з дослідженням John Dollard найпоширенішим страхом тих, хто вперше брав участь у бою, був страх виявитися боягузом, потім йде страх бути покаліченим, убитим, опинитися в полоні та піддатися тортурам та страх отримати болісні поранення (Holmes, 1985).

Є значна схожість між антиципаціями, що передують першому бою, і тими, які передують першому сексу. І той, і інший досвід може розглядатися як кожна, по-своєму суттєва частина, маскулітності, як тест на маскулітність.

Наслідки перебування у бою. Зір, слух, нюх – усі модальності органів чуття на полі бою перевантажені. Звуки бою мають широкий спектр: від тихих стогонів пораних до гучних розривів снарядів. Кожна гармата і кожен вид снаряда має свою індивідуальність. Чимале значення має сприйняття «шкідливості» зброї. Частина страхів у бою ірраціональні, оскільки деяка зброя здається особливо небезпечною, хоча насправді такою не є. Непропорційно велику тривогу під час Другої світової війни викликали повітряні атаки. Найбільш ефективними психологічно були аероплани. Центральне місце в питанні страху перед зброєю посідає сприйняття солдатом своєї здатності щось із нею зробити. Артилерійські обстріли або міни-пастки страшніші за снайперів, тому що, протидіючи противнику, людина може поклатися на себе, на свої здібності. (Так,

пілоти під час Другої світової війни більше боялися безособового зенітного вогню, ніж льотчиків-винищувачів).

Особливо згубною для морального духу є бездіяльність, викликана бомбардуванням (Clapham, 2006). Як зауважив F. C. Bartlett, найважче на війні – це «боятися і сидіти спокійно» (Holmes, 1985, р. 231). Бездіяльність, викликана обстрілом, завдає реальної шкоди. Синдром сидіння під бомбардуванням мало вивчений у плані продукування психічних розладів. Рекомендують займати людей, які перебувають в укритті, якоюсь конкретною справою.

Коли бій починається, передбойове напруження спадає, але воно заміщується стресами, спричиненими гучними прильотами снарядів і куль. Виникає тривожне відчуття ізольованості та повної дезорганізованості. Поле зору звужується. Під час атаки жоден піхотинець не бачить далі, ніж на 200 метрів того, що відбувається перед ним або збоку від нього. Його мозок записує фрагменти досвіду, часто в хаотичній послідовності. Ось як описували свої враження учасники бою: «Спогади про події часто схожі на сон або фільм, безсистемно скомпонований зі шматків на підлозі монтажною». Marc Bloch, який був сержантом французького піхотного батальйону влітку 1914 року, згадував свої перші бої як «переривчасту низку образів, яскравих самих по собі, але погано скомпонованих, наче на катушці кіноплівки були пропуски і сталася ненавмисна зміна послідовності подій». Фельдмаршал Alanbrooke, спостерігаючи за британською атакою на Соммі, писав: «Виникало відчуття, що перебуваєш уві сні або дивишся якийсь незвичайний кінематографічний фільм, де все неправда». Norman Gladden, просуваючись за загородженнями в битві на хребті Менін-Роуд 1917 року, пережив незвичну, майже сновидницьку ілюзію: «Хоча мої ноги рухалися з усією енергією, необхідною для того, щоб нести мене з моєю ношею землею, я відчував, що насправді вони прикуті до землі, а простір, який оточував

мене, рухається сам по собі» (Holmes, 1985, р. 156). Незважаючи на гуркіт бою, що розриває барабанні перетинки, незважаючи на розриви снарядів різного типу, відносно мала їхня кількість потрапляє в ціль, тобто вражає живу силу противника. Метою цього вогневого рекогносцування («промацування вогнем») скоріше є знищення оборони противника, його комунікацій, аніж убивства й поранення солдатів. Згідно з найоптимістичнішими даними теоретиків епохи «коней і мушкетів», на кожні 500 пострілів з мушкета припадало одне влучання. Інші дослідники вважали, що витрата 3000 патронів на одного пораненого – це максимум, що можна зробити. Витрату боєприпасів обчислювали за формулою: кількість вбитих + важко поранених + легко поранених ділилася на кількість боєприпасів, витрачених на одне влучання. J. T. MacCurdy (Holmes, 1985) стверджує, що під час Першої світової війни для того, щоб вбити людину, було потрібно 1400 снарядів. Як свідчить Holmes, колосальна витрата артилерійських боєприпасів характерна і для обмежених воєн після 1945 року. З огляду на ці цифри, дорікання ЗСУ з боку деяких «експертів» щодо надлишкової витрати боєприпасів є дуже сумнівними. Поранення в бою небезпечні тим, що навіть серйозні рани іноді не болять одразу після їх отримання. Мозок блокує біль заради виживання. А це означає, що поклатися на свої відчуття при пораненнях не можна. Holmes (1985) описав випадок, коли один солдат, бачачи муки поранених, запитав у лікаря, чи можна їм допомогти, а коли почув, що ні, перерізав їм горло і сказав, що благає Бога, щоб знайшовся хтось, хто зробив би таке саме для нього, якщо він буде в такому самому стані (такий удар називається *coup de grace* – смертельний удар, який припиняє страждання і нанесений із милосердя). Військовий історик sir John Fortescue на основі історичних свідчень зробив висновок, що навіть найхоробріша людина не може витримати під обстрілом більше, ніж кілька днів поспіль (Holmes, 1985). Він

вважав, що в колишніх битвах шум відігравав меншу роль, ніж у Першій світовій війні, але вважав, що навіть за часів дульнозарядних рушниць стояння під вогнем було занадто важким випробуванням.

Ще у 1922 році Комітет військового відомства Англії виділив три категорії психічних розладів через участь у бою: контузії (шок від вибуху бомби), нервово виснаження (класичними симптомами виснаження є виражена тривожність, знервованість, безсоння, головні болі та нічні жахи) і військові неврози. Невроз бою – це суто емоційна реакція на стрес. Травматичний невроз небезпечний тим, зокрема, що він може конвертувати в істеричний синдром, за якого психічний конфлікт перетворюється на істеричний параліч або сліпоту. (Як відомо, ці симптоми не менш реальні, ніж ті, у яких є фізична причина). Було помічено, що солдати у віці 18-21 років схильні до розладів психіки найменшою мірою, а солдати у віці 26-30 років – найбільшою. Водночас є люди, які обожають війну, і одне з найпікантніших її задоволень – це відчуття безпеки. За Holmes, одна з найбільш незрозумілих реакцій на битву – це сон. Це можна трактувати як захисну реакцію на небезпеку. Болісна втома в будь-якому разі є природним результатом перебування під вогнем. Ніхто не може витримати більш ніж 3-годинний артилерійський обстріл – людина стає сонною і онімілою. Один американець, побачивши німецького солдата, який сховався під ковдрою і сильно трясся, запитав: «Можливо, він думає, що він страус?». Charles MacDonald назвав це явище «синдромом страуса» (Holmes, 1985). Описано багато інших реакцій на психологічно нестерпну ситуацію бою. Деякі жертви, які пережили нервовий зрив, мовчазні й нерухомі; один французький начальник штабу був знайдений у глибокому бліндажі зі сталевим шоломом на голові; деякі ридали, як маленькі діти. Згідно з думкою одного підполковника, який був діючим на момент опитування,

після 30-ти днів безперервних бойових дій психіатричні втрати можуть почати перевищувати бойові, а більшість особового складу підрозділу може виявитися психологічно неефективною після 60-ти днів безперервних боїв високої інтенсивності. За розрахунками британців, стрілець мав прослужити близько 400 бойових днів; це пояснюється тим, що їм, як правило, надавали 4-денну відпустку приблизно через 12 днів, в той час як американці тримали людей у строю 20-30 днів, часто 30-40 днів, а іноді й 80 днів. Ці оцінки не розходяться з оцінками, що стосуються Першої світової війни. Вважалося, що офіцеру потрібно 3 тижні, щоб зорієнтуватися в окопах. Він був у найкращому стані між 3-ма і 4-ма тижнями, після чого його корисність поступово знижувалася. Через 6 місяців він був ще більш-менш у порядку, але до 9-ти або 10-ти місяців, якщо йому не давали кілька тижнів відпочинку на технічних курсах або в шпиталі, він зазвичай ставав тягарем для інших офіцерів роти. Через 1 рік або 15 місяців він часто був гіршим, ніж просто недієздатним через виснаження, спричинене постійним переживанням страху. Середня точка, в якій це відбувалося, мабуть, перебувала в районі 200-240 сумарних бойових днів. У нього або розвивався гострий невроз, що призводив до втрати працездатності, або він ставав надчутливим до обстрілів, настільки відверто обережним і нервовим, що ставав неефективним і деморалізуючим для молодших бійців. Зрозуміло, у майбутніх війнах ці показники можуть змінитися залежно від способів ведення війни і нових видів зброї. Не тільки термін перебування на фронті, а й інтенсивність боїв, у яких брала участь людина, має значення. Кількість битв, у яких брав участь солдат, могла бути невеликою, але одна інтенсивна битва могла виснажити всю ту мужність, яку він мав, одним залпом.

Пересування військ, навіть під вогнем противника, має велике психологічне значення. Незважаючи на

ворожий вогонь, необхідно йти вперед. По-перше, очікування саме по собі є психологічно важким. По-друге, уповільнення пересування військ призводить до того, що бойовий дух солдатів падає. S. L. A. Marshall (Holmes, 1985) досліджував поведінку американської піхоти на Тихоокеанському театрі воєнних дій і дійшов висновку, що після зупинки, навіть якщо не було жодних ушкоджень, підрозділ уже ніколи не рухається з такою силою і готовністю, як раніше. Після трьох-чотирьох таких безплідних затримок люди стають скоріше морально виснаженими, ніж фізично відпочилими. (У зв'язку з цим цікаво було б дослідити, що відбувається під час так званого «утримання фронту», як це позначається на психології солдатів). Високий рівень психічних розладів в американських частинах часів Другої світової війни був багато в чому обумовлений американською системою бойової заміни (ротацією). Дивізії перебували в строю невизначений час, а поповнення вводилися в міру необхідності. Новим призовникам було важко адаптуватися, тим більше, що вони вважали, що їм, скоріше за все, доведеться битися, поки їх не вб'ють або серйозно поранять. Є думка, що нові підрозділи можуть бути ефективнішими за старі, якщо замінити весь склад. Водночас згідно з численними інтерв'ю військовослужбовців в інтернеті, не можна створювати військові підрозділи винятково з новобранців, краще «вливати» їх у підрозділи, що вже усталилися і мають досвід бойових дій. На нашу думку, це залежить від призначення підрозділу та навченості поповнення.

Американці змінили політику ротації в Кореї та В'єтнамі. В обох конфліктах підрозділи поповнювалися за рахунок заміни в польових умовах, але людина знала, що їй належить прослужити на театрі військових дій лише певний період часу. Ця схема мала свої недоліки. Що б не давала ротація солдату, він позбавлявся таких переваг, як заслужене просування по службі та отримання

нагород. У міру наближення дати закінчення служби люди, чий час майже минув, починали страждати від так званої «лихоманки короткого терміну». Вони з явним небажанням йшли на ризик і в деяких підрозділах було не прийнято відправляти їх на операції (Holmes, 1985).

Помилково думати, що солдати стають жорсткішими і хоробрішими під час військових дій. Швидше навпаки: їм починає здаватися, що всі кулі летять у них і кожна бомба націлена в те місце, де вони ховаються. Серйозний вплив справляє втрата друзів, вони починають думати, що участь у кожній наступній операції зменшує їхні шанси на виживання. Те, що вони виграють у техніці, у знанні того, як поводитися з ворогом, вони втрачають унаслідок нервового виснаження. Такий солдат майже постійно залишається у своєму окопі або поруч із ним, а під час гострих операцій не бере в них участі та постійно тремтить. Деякі солдати, особливо офіцери та сержанти, борються з цим станом. Можливо, вони отримали нагороди за хоробрість; командири та підлеглі можуть продовжувати очікувати від них великих звершень. Вони можуть самі визнати, що вони вже далеко не найкращі, і в них можуть розвинутися психічні захворювання, які змушують їх покинути поле бою або ж вони можуть свідомо шукати смерті, щоб отримати почесне звільнення від нестерпної ситуації.

Один, двічі нагороджений офіцер, відчув полегшення, коли втратив ногу – для нього це було краще, ніж продовжувати брати участь у боях доти, доки він, через свій хворобливий стан, не зробить помилку і не занапасть людей (Holmes, 1985).

Американські психіатри перерахували симптоми втрати боєздатності: виснаження (звикання до величезного напруження немає); сповільнення психічних процесів (солдат стає тугодумом); дефекти пам'яті (словесні накази погано запам'ятовуються і передаються неправильно); апатія в будь-яких ситуаціях (навіть небезпечних);

ослаблення чутливості до впливу командирів (Holmes, 1985).

Висновки. На основі всього викладеного вище вважаємо за можливе зробити наступні висновки:

1. Основним засобом ведення війни є людина.

2. Біопсихосоціальна природа людини є незмінною, а це уможливорює використання даних, що стосуються поведінки людей у війнах XIX-го, XX-го та почасті XXI-го століть.

3. Ефективність функціонування армії як цілого, налагодженість роботи усіх її органів та служб є базовою умовою успішності ведення бойових дій.

4. В якості складових боєздатності військовослужбовця нами були виділені соціально-психологічна, мотиваційна, психофізіологічна, психолого-психіатрична та охарактеризовані умови, яких слід дотримуватися задля збереження боєздатності особистості.

5. Кожна людина має свій «поріг витривалості», свою «точку зламу», після досягнення якої вона втрачає не тільки боєздатність, але й можливо, дієздатність.

6. У статті наведені численні конкретні дані, що стосуються меж витривалості учасника бойових дій, з якими можна буде порівняти результати майбутніх досліджень.

7. Учасники війни можуть бути вмотивовані як патріотичними почуттями, так і можливістю вирішення фінансових та особистих питань. Для того, щоб сумлінно виконувати свій військовий обов'язок, не обов'язковою бути патріотом, тобто погоджуватися з політичним курсом керівництва та країни або навіть розуміти його.

8. Основною мотивуючою силою є внутрішньогрупові зв'язки у злагодженій бойовій групі як найменшій бойовій одиниці, яка виступає як одне ціле. Ідеологія, якщо і має значення, то не основне. Почуття відповідальності, обов'язку по відношенню до своїх товаришів, уявлення про солдатську честь та гідність, страх виявитися боягузом є

провідними в мотивації бійця на фронті. Є дані (на жаль, тільки в інтернет-повідомленнях), що втрат у злагоджених групах значно менше, ніж групах незгуртованих.

9. Питання про термін перебування військового на службі під час війни без досягнення ним «точки зламу» на сьогодні не вивчене, але немає сумнівів в тому, що після досягнення цієї точки його присутність в армії не бажана (чинить негативний вплив на інших бійців). Покладатися на календарний строк при вирішенні питання про доцільність перебування в армії та участі в боях тієї або іншої людини не варто. Багато залежить від інтенсивності боїв, в яких брала участь людина.

10. Якщо людина потрапила у згуртовану бойову групу, то, можна вважати, що їй пощастило. Поповнювати

такі групи новачками слід з великою обережністю – так, щоб не зруйнувати «кістяк» цієї групи, не підірвати її бойовий дух. Можливо, краще формувати з новобранців нові групи (звичайно, після відповідного навчання).

11. Ротація в умовах ведення боїв є вкрай необхідною.

Потребують вивчення такі питання, як сприйняття учасниками війни небезпечності тієї чи іншої зброї (не завжди те, що лякає, є найбільш небезпечним); вплив особливостей поведінки командирів на боєздатність військового формування; ставлення бійців до військових звань та нагород; психологічні наслідки затримок у пересуванні на лінії фронту; ставлення до полонених ворогів; психологічна ефективність різних форм проведення ротації (кожна має свої переваги та недоліки) та багато інших.

Література:

1. Holmes, R. (1985). *Acts of War. The Behaviour of Men in Battle*. Great Britan: Cassell edition published. 448.
2. Holmes, R. (2011). *Soldiers. Army lives and loyalties from redcoats to dusty warriors*. London. 656.

3. Watson, P. (1980). *War on the Mind. The Military Uses and Abuses of Psychology*/ Pelican/Penguin. 523.
4. Clapham, H. S. (2006). *Mud and Khaki. The Memories of an Incomplete Soldiers*. Naval Military Press LTD. 252.